

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОРПУС РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «АРХІВУ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА»)

У статті на основі аналізу «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архів князя Воронцова») дається характеристика дипломатичного корпусу Російської імперії на початку 1742 року. Автор приходить до висновку, що дипломатія того часу в цілому зберігала здобутки петровської епохи із незначними змінами. Незважаючи на час палацових переворотів, російська держава на міжнародній арені зуміла утримати значення великого гравця в регіоні.

Ключові слова: XVIII століття, «Архів князя Воронцова», дипломатія, Єлизавета Петрівна, палацові перевороти, Російська імперія.

В статье на основании анализа «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова») дается характеристика дипломатического корпуса Российской империи в начале 1742 года. Автор приходит к выводу, что дипломатия того времени в целом сохранила достижения петровской эпохи с незначительными изменениями. Несмотря на время дворцовых переворотов, российское государство на международной арене смогло удержать значение большого игрока в регионе.

Ключевые слова: XVIII век, «Архив князя Воронцова», дипломатия, Елизавета Петровна, дворцовые перевороты, Российская империя.

A characteristic of diplomatic corps of Russian Empire at the beginning of 1742 is given in the article on the basis of «Daily report of State College of Foreign Affairs. Months of January, February, March» from «Prince Vorontsov's Archive». The authors comes to a conclusion, that diplomacy of that time differed a little from the one of Peter's the Great epoch. Though the time of palace revolutions came, Russian state was still an important figure in international affairs and in its region.

Key words: 18th century, «Prince Vorontsov's Archive», diplomacy, Elizaveta Petrovna, palace revolutions, Russian Empire.

У період глобальних інтеграційних явищ сучасності є важливим не лише знати, а й розуміти та прогнозувати перебіг подій на арені міжнародних відносин. І наразі необхідно орієнтуватися в дипломатії об'єднавчих процесів. Зрозуміло, що світова спільнота довго йшла до сучасної глобальної цивілізації. Цьому передували багаторазові спроби регіональної співпраці в різні часи та реалії, досвід якої, інтерпретуючи, можна враховувати зараз. Серед таких прикладів ми бачимо міжнародну політику європейських країн середини XVIII століття. У тому числі дипломатію одного з ключових гравців – Російської імперії.

Саме тоді Російська імперія увійшла до ряду провідних держав всієї Європи. Вона тепер залишалась не тільки регіональним лідером. Її зовнішня політика вже не зачіпала як раніше окремі держави, наприклад, Швецію, Річ Посполиту. Такі

країни перестали грати роль посередників з рештою Європи. Санкт-Петербург в очах Відня став союзником, а не частим ворогом дружньої Польщі; для Парижа це вже надійний друг, а не інструмент реалізації його закулісної політики... Як йшла Росія до завоювання міжнародного авторитету, зуміла цього досягти та, які були наслідки нового статусу, має пояснити дослідження зовнішньої політики за правління Єлизавети Петрівни (1741-1761). Важливим є аналіз зовнішньої політики імперії на початку правління цієї імператриці. Заслуговує на увагу, зокрема дипломатичний корпус держави.

У сучасній російській історіографії активно займаються вивченням історії зовнішньої політики Російської імперії та її дипломатії. Серед подібних публікацій помітне місце належить колективній монографії, виданій в РАН, «История внешней

политики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона)» [1]. У даній праці історія зовнішньої політики століття умовно ділиться на три періоди: 1) час правління Петра I; 2) наступники Петра I (1725-1761); дипломатія за Катерини II та Павла I. Нас безпосередньо цікавить другий період, основна частина якого припадає саме на період правління доньки першого російського імператора (1741-1761). Варто зауважити, що у вказаній монографії є розділи, присвячені окремим проблемам зовнішньої політики Росії. Це питання поділів Речі Посполитої, взаємовідносин імперії із далеким Сходом, Китаєм і Америкою. Окремо подана глава управління зовнішньої політики держави, зокрема про діяльність Колегії іноземних справ.

Дещо детальніше про середину XVIII століття можна дізнатися у працях О. В. Волосюк [2] та П. П. Черкасова [3], які торкаються проблеми взаємовідносин Санкт-Петербурга з Мадридом і Парижем відповідно. У даному випадку широта та повнота викладення зовнішньої політики Російської імперії залежить від дипломатичної активності тогочасної взаємодії. Якщо французький двір у російському вбачав активного гравця у своїй же політиці та намагався його нейтралізувати (у 1740-ві рр.) чи залучити до співпраці (1750-ті рр.), то цьому П. П. Черкасов приділяє багато уваги. На жаль, такого не можна сказати стосовно монографії О. В. Волосюк, оскільки в 30-40-ві рр. XVIII століття дипломатичні відносини між Росією та Іспанією фактично припинилися [2, с. 44]. Ось цим, мабуть, вичерпується сучасна історіографія зовнішньої політики Російської імперії середини XVIII століття, тим паче початку правління Єлизавети Петрівни.

Основою джерельної бази нашого дослідження є «Архів князя Воронцова» (АКВ), який містить величезну кількість матеріалів з історії Росії. Це сорокатомне джерело посіло гідне місце в джерелознавстві, до нього часто звертаються дослідники при вивченні різних питань російської історії. Наприклад, листи посла князя А. Кантемира до графа М. Воронцова [4, с. 338-383] є джерелом зовнішньої політики Нідерландів за працею Г. О. Шатохіної-Мордвинцевої [5, с. 131]; листи канцлера О. Бестужева-Рюміна до М. Воронцова про висилку за кордон французького посла Шетарді [6, с. 4] ввійшли до праці В. С. Изможика з історії жандармерії Росії [7, с. 172-173]. Але досі дослідження торкалися частини АКВ як джерела вивчення зовнішньої політики часів Єлизавети Петрівни, цілісні дослідження відсутні. Ми започатковуємо даною статтею цикл публікацій з історії вивчення зовнішньої політики Російської імперії часів царювання Єлизавети Петрівни за матеріалами АКВ.

Великий пласт документів даного архіву стосуються графа М. І. Воронцова, паж (з 1728) і камер-юнкера (з 1735) ще цесарівни Єлизавети

Петрівни, пізніше віце-канцлера (з 1744) і канцлера (1758-1763) Російської імперії. Михайло Іларіонович відав канцелярськими справами Єлизавети Петрівни, був її фаворитом. Після палацового перевороту 25 листопада 1741 року, у ході якого до влади прийшла донька Петра I, М. Воронцов став грати важливу роль при дворі. Він замовляє копію «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» [4, с. 95-336] для ознайомлення з діяльністю даного відомства. І незабаром налагодив листування з російськими дипломатами закордоном.

У статті ми проведемо аналіз міжнародного становища імперії після палацового перевороту 1741 року (1); установлених зносин з іншими суб'єктами міжнародного права (у порівнянні з петровським часом) (2); специфіки дипломатичних зносин деяких прикордонних губерній (3). Основним джерелом виступатиме означена вище «Денна записка...».

Загальновідомо, що початок правління Єлизавети Петрівни припав на момент розгортання війни за австрійський спадок (1740-1748). Війна виникла у зв'язку з перериванням Габсбурзької династії по чоловічій лінії зі смертю Карла VI у 1740 році. Цей імператор ще 1713 року запровадив Прагматичну санкцію, згідно з якою його спадкоємицею мала стати старша донька Марія-Терезія. Провідні країни визнали дану санкцію. Проте у 1740 році новий пруський король Фрідріх II заявив Марії-Терезії, що він визнає за нею корону, якщо вона взаємін віддасть йому багату і промислову Сілезію [8, с. 261]. Берлін отримав відмову і не забарився розпочати війну. Разом з ним проти Відня виступив французький двір. У Франції розуміли, що для неї існує загроза зі сторони Росії, оскільки у 1726 році був укладений російсько-австрійський союз, який, власне, поклав початок новому 30-річному періоду відкритої ворожості в російсько-французьких відносинах [3, с. 25]. Задля нейтралізації Росії під впливом Франції у липні 1741 року проти росіян пішли війною шведи (російсько-шведська війна 1741-1743), котрі виступали за перегляд умов Ніштадтського миру 1721 року. Втім нападники відразу стали зазнавати поразок. Через це французька закулісна дипломатія, насамперед в особі королівського посла Шетарді, сприяла організації державного перевороту в Росії, який відбувся у листопаді 1741 року [3, с. 35-38]. Шетарді сподівався, що після перевороту на зміну «німецькій» партії при російському дворі прийде «французька». Німців дійсно відсторонили, але владу взяли в руки патріоти, які не збиралися ні в чому потурати французам, чи комусь іншому. Російська імперія знову стала сама собою після десятилітнього засилля іноземців. Ось такий був стан російської держави на момент зайняття трону Єлизаветою Петрівною.

Потрібно зазначити, що «Денна записка...» є об'єктом обороту документації Колегії іноземних

справ зі своїми дипломатами, іншими підданими імперії, іноземцями та державними установами, котра стосувалася зовнішньополітичної діяльності імперії. «Денна записка...» має щоденні записи, які в сукупності можна поділити на дві частини: отриманих і відправлених документів.

Хоча записи документа ведуться з 1 січня 1742 року, можна з впевненістю говорити, що він відображає характер зовнішньої політики Росії після перевороту 25 листопада 1741 року. Це ілюструють отримані на початку січня дипломатичні реляції, які були відіслані до столиці з середини грудня 1741 року [4, с. 96, 98, 102–103, 120]. Їх зміст наповнений поточними звітами російських дипломатів і надісланням підписаних ними в якості підданих клятвених обіцянок («клятвенное обещание») у вірності новій імператриці. Це дає змогу стверджувати, що відразу після приходу до влади Єлизавети Петрівни, Колегія іноземних справ проінформувала своїх представників за кордоном про зміни в державі. І перш за все дипломати отримали завдання повідомити про це іноземні уряди (при яких вони були акредитовані) та самим присягнути на вірність. Задля останнього відсилались екземпляри друкованих клятвених обіцянок, які згодом повернулися до С.-Петербургу з підписами підданих.

Постає питання, з якими країнами були встановлені дипломатичні відносини на момент початку нового 1742 року? У даному випадку доцільно порівняти із здобутками дипломатії Петра I, до повернення традицій якого проголосила свій курс Єлизавета Петрівна. Так, у роки правління імператора Петра I Російська імперія відкрила свої дипломатичні місії в Австрії, Англії, Голландії, Іспанії, Данії, Гамбурзі, Османській імперії, Франції та Швеції. Потім були засновані російські консульства в Бордо (Франція), Кадісі (Іспанія), Венеції (Італія), Вроцлаві (Річ Посполита). Направлені дипломатичні агенти та аудиторі до Амстердама (Голландія), Данцига (Річ Посполита), Брауншвейга (Німеччина). Спеціальний представник був призначений при калмицьких справах. Тимчасові місії були направлені до Бухари та Китаю [9, с. 34].

На сторінках «Денної записки...» ми можемо побачити, що на початку 1742 року російська держава мала зносини з Австрією, Великою Британією, Гамбургом, Гданськом, Голландією, Данією, Китаєм, Османською імперією, Персією, Польщею, Пруссією, Саксонією, Францією, Франкфуртом-на-Майні, Швецією.

Посольський характер мали представники Росії у Голландії, Османській імперії, Франції. У Гаазі знаходився посол граф Олександр Гаврилович Головкін [4, с. 102]. У Стамбулі (Константинополі) присутній Олександр Іванович Румянцев [4, с. 127]. Це той Румянцев, що у 1738-1740 рр. був правителем Малоросії. При версальському дворі відстоював інтереси Росії князь Антіох Дмитрович Кантемир [4, с. 103], видатний російський світський літератор свого часу.

Основну частину російських дипломатів склали посланці та резиденти. При цьому вони могли представляти Росію як у провідних країнах, так і в містах-державах (вільних містах Священної Римської імперії). В Австрії посланцем був польський дворянин Людовік Ланчинський [4, с. 96]. На британських островах знаходився посланець князь Іван Андрійович Щербатов [4, с. 120]. Проте на зміну йому посланцем в Англії призначили Семена Кириловича Нарішкіна [4, с. 270]. У Данії в кінці 1741 року були присутні два посланці. Це граф Петро Григорович Чернишов та остзейський барон Йоганн Альбрехт Корф. Їх спільна реляція відображена у «Денній записці...» на початку січня [4, с. 103]. Чернишов у грудні був призначений посланцем в Іспанії, але нове призначення не відбулось, бо вже в січні графа переводять до Берліна [4, с. 110]. У Копенгагені лишився барон Корф і всі подальші реляції з Данії йдуть від його імені [4, с. 145, 152].

У Пруссії представником імперії був барон Казимир Христофор Бракель [4, с. 101], походив з Прибалтики з остзейських дворян (Ліфляндія, Курляндія, Естляндія, о. Езель і Даго). Проте за станом здоров'я його звільнили (незабаром помер) і замість нього призначено посланцем вищезгаданого графа Петра Чернишова. Поки Чернишов був у дорозі до Берліна (дипломати того часу через бездоріжжя і значний почет довго рухалися до місця свого призначення), функції представника Росії в Прусському королівстві виконував секретар В. Шрівер [4, с. 104, 124, 254]. У Саксонії діяв остзейський барон Герман Карл Кейзерлінг [4, с. 101]. Цікаво, що у випадку з Кейзерлінгом є певна відмінність від інших російських дипломатів (окрім І. Калущкіна). На сторінках «Денної записки» він одночасно фігурує як повноважний міністр [4, с. 112, 146, 151] та посланець [4, с. 111, 120, 157] у Дрездені.

Резиденти, згадувані у «Денній записці...», які були на закордонній службі в С.-Петербургу переважно представляли російські інтереси у невеликих європейських державах, вільних містах Священної Римської імперії, а також у країнах Сходу.

В означений період у таких вільних містах як Гамбург і Гданськ знаходилися резиденти Гейнсон (фон Генісон) [4, с. 104] та Шендель [4, с. 105] відповідно. У Польщі працював резидент Голембовський [4, с. 98]. Варто зазначити, що розглядаючи зовнішню політику тодішньої Речі Посполитої необхідно пам'ятати: у той час королем Польщі був одночасно саксонський курфюрст Август III. Очевидно через це від С.-Петербургу у Варшаві знаходився резидент, а у Дрездені – посланець. Резидент Голембовський головним завданням мав спостереження за настроями різних шляхетських партій, нейтралізувати французький і прусський впливи, всіляко допомагати проросійсько налаштованим полякам.

В означений нами період посол Румянцев повертався з Порти, замість нього у Константи-

нополі (у документі саме під такою назвою фігурує султанська столиця) лишається резидент Олексій Андрійович Вешняков.

Сторінки «Денної записки...» добре ілюструють присутність на російській дипломатичній службі не лише підданих її імператорської величності, а й інших іноземних осіб (Кейзерлінг, Корф, Шендель та ін.). Даний документ наводить також один з прикладів приходу ще одного іноземця на цю службу. При цьому цей агент був також на службі Ганновера (родового володіння англійського короля). Мова йде про ганноверського резидента Атцена (Атценгейма) у Франкфурті-на-Майні. Такий випадок варто розглянути детальніше. Він надіслав листа до російського канцлера князя Черкаського, де повідомив, що раніше перебував на російській службі та підтримував пряме листування з попереднім головою Колегії іноземних справ А. І. Остерманом, останньому «за некоторую сумму денег присылал ведомости... о всем, что в месте пребывания его достойно примечания происходит будет». Через політичні зміни в Росії цікавився, чи варто продовжувати співпрацю [4, с. 126]. Канцлер дав згоду і Атценгейм продовжив своє листування з головою Колегії [4, с. 266]. Що відбувалося у Франкфурті-на-Майні в той час цікавило багатьох, адже це імперське місто було місцем вибору та коронації імператорів Священної Римської імперії. В період війни за австрійський спадок, імператорська корона випала з рук Габсбургів і перейшла до баварського курфюрста. Оскільки Російська імперія не мала в той час зносин з Мюнхеном, їй стали в нагоді послуги ганноверського резидента.

У Персії представником російської держави був Іван Петрович Калущкін. Його статус за хронологією записів «Денної записки...» змінився із консульського [4, с. 98] на резидентський [4, с. 100, 119]. Разова згадка про консула Калущкіна може свідчити як про похибку в тексті, так і про подальше пониження у статусі. Дана згадка є єдиною згадкою про російського консула на сторінках документу за січень-березень 1742 року.

Оскільки в час написання «Денної записки...», що ввійшла до АКВ відбувалась російсько-шведська війна, зносини зі Швецією були розірвані. Проте після приходу до влади Єлизавети Петрівни розпочався повільний процес мирних переговорів. На перших порах посередником між двома воюючими державами виступив згадуваний нами Шетарді [4, с. 102].

Вище ми розглянули про зносини Росії з іншими державами через її представників – послів, посланців, резидентів, консула. Однак на цьому географія дипломатії не обмежувалася. На початку 1740-х рр. продовжувала діяти російська православна місія в Пекіні. У «Денній записці...» її діяльність згадується у зв'язку зі смертю тамтешнього архімандрита Іларіона Трусова, через що виникла потреба призначення йому заміни [4, с. 147, 208].

Деякі прикордонні губернські канцелярії імперії виконували дипломатичні функції. На сторінках документа такими найчастіше виступають: Архангелогородська, Астраханська, Казанська, Київська, Сибірська. При цьому помітна частота ведення документації з Астраханською та Київською. До Колегії надходили нерідко персональні реляції губернаторів: астраханського Василя Микитовича Татищева (відомого історика) та київського Михайла Івановича Леонтєва. Переписка з цими двома діячами на фоні решти вирізняється не лише частотою, але й певною напругою. На відміну від закордонних дипломатів, які займалися переважно представленням російських інтересів, губернатори не лише інформували столицю про події на місцях, а й мали адміністративні важелі впливу на ці події.

Перш за все, вони в указаний нами час займалися розв'язання різних питань взаємовідносин з Османською імперією (Леонтєв), Персією (Татищев) та їх дипломатами на території Російської імперії. Київська канцелярія також переймалася малоросійськими та польськими справами, до останнього можна віднести спостереження за діями поляками на правому березі Дніпра, поширенню там «повітряної болезни» [4, с. 122, 150]. Татищев уважно слідкував за подіями у світі кочових народів, зокрема калмик, казахів, киргизів. Він разом з повіреним у калмицьких справах полковником Петром Кольцовим (знаходився в Царицині) активно займався розв'язанням суперечок між степовиками та впевнено провадив серед них російську політику [4, с. 99, 173, 224, 315].

Сторінки «Денної записки...» рясніють отриманими листами, реляціями від інших різних державних діячів, приватних осіб. Так, наприклад, при іноземних посольствах в Росії знаходилися її представники: Степан Апраксін (персидське), полковник Олсуф'єв (турецьке) [4, с. 108, 155]. Приватні особи намагалися вирішити різні проблеми, починаючи від дозволу перетину кордону, завершуючи розв'язанням майнових питань спадкоємців померлих на службі російських дипломатів.

У «Денній записці...» також зафіксована значний обіг міжвідомчої документації. Це передусім запити, прохання, узгодження, накази між Колегією іноземних справ з однієї сторони та Сенатом, Академією наук, Адміральською та Військовою колегіями, Медичною, Морською, Поліцейською й Ямською (поштовою) канцеляріями, Придворною конторою з іншої сторони. При цьому даний список невичерпний.

Отже, ми спробували в рамках статті якнайширше осягнути дипломатичний корпус Російської імперії та осіб, наближених до нього. Визначили, що у порівнянні з петровським часом, нова, елизаветинська Росія мала певні зміни. Насамперед це відсутність дипломатичних представників імперії в Іспанії та консулів в кількох європейських містах (Бордо, Венеція, Вроцлав, Кадіс).

Це було викликано зміною пріоритетів зовнішньої політики після Петра I, що в першу чергу виражалось в активізації торгівлі, насамперед з Англією та Голландією, що робило неактуальними торгові зв'язки з Іспанією та Португалією. З Францією стосунки тривалий час були напруженими через російсько-австрійський союз 1726 року, який не сприяв поглибленню дипломатичних зносин між Парижем і С.-Петербургом.

Особливістю російської дипломатії була наявність «прикордонної» дипломатії, у якій важливу роль грали кілька прикордонних губерній, особливо Київська та Астраханська. Через значну

віддаленість від центру та наближеність до кордонів з Османською імперією, Персією та кочівниками, їх губернатори відповідали за улагоджування дипломатичних суперечок на місцях.

Дана стаття не розкриває повністю джерелознавчої цінності «Денної записки...». Тому надалі залишається необхідність підготовки нових публікацій, які б розкрили проблеми міжнародної політики, що мали місце в дипломатичній переписці; та саму організацію дипломатичної діяльності: починаючи від системи листування, оплати праці дипломатів, завершуючи дипломатичним мистецтвом ведення переговорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). – М. : Междунар. отношения, 1998. – 304 с.
2. Волосюк О. В. Испания и российская дипломатия в XVIII веке : [монография] / О. В. Волосюк. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 199 с.
3. Черкасов П. П. Двуглавый орел и Королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII веке, 1700-1775 / П. П. Черкасов. – М. : Наука, 1995. – 439 с.
4. Архив князя Воронцова. Книга первая: Бумаги графа Михайла Ларионовича Воронцова. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К°, 1870. – 670 с.
5. Шатохина-Мордвинцева Г. А. Внешняя политика Нидерландов. 1713-1763 гг.: становление голландского нейтралитета / Г. А. Шатохина-Мордвинцева. – М., ИВИ РАН, 1998. – 176 с.
6. Архив князя Воронцова. Книга вторая: Бумаги графа Михайла Ларионовича Воронцова. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К°, 1871. – 642 с.
7. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. – СПб. : Издательский Дом «Нева»; М. : «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 640 с.
8. История дипломатии. Т. 1. / Под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ, 1941. – 567 с.
9. Самойленко В. В. Дипломатическая служба : [учеб. пособие] / В. В. Самойленко. – М. : Норма: Инфра-М, 2010. – 320 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. Шкляж Й. М., к.і.н., доц. Н. В. Шевченко

© Мацюта Павло Андрійович, 2011

Стаття надійшла до редколегії 19 жовтня 2011